

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

מתוך

כרך מב, תשנ"א

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

לפנים דקדקו עם דוברי עברית שלא יסטו מכללי הדקדוק, ופסלו שימושי לשון החורגים מן המקובל. ראו בהם עשבים שוטים שעלו בשדה הלשון, ולחמו לעקירתם ולשירושם. כמה ממטבעות 'שגויים' אלו יש להם שורש ויסוד במדרשות ובספרות חכמים, ונמצא שיש להם צד של היתר. על מקצתם אעמוד כאן. אין הכוונה ברשימה זו להכשיר לשונות אלו לכתחילה, אלא לבחון את זיקתם למקורות וללמד זכות על המגלגלים בהם.

שלושה מן הערכים (א, ה, ז) כלולים במילונם של דן בן-אמוץ ונתיבה בן-יהודה **מילון עולמי לעברית מדוברת** (חלק ראשון, ירושלים תשל"ב; חלק שני - תל-אביב תשמ"ב).

א. אף למעלה - גאווה, גסות רוח

דרכו של בעל גאווה, שהוא מהלך בזקיפות קומה. כנגדו עָנוּ ושפל רוח משפיל קומתו והולך. שעל כן מידות אלו מובעות בשורשים ג-ב-ה ש-פ-ל גם כפעלים וגם כשמות ותארים. על יחזקיהו המלך מסופר שגבה לבו (דבה"ב לב, כה). על הגאים ניבא ישעיה "עיני גבהות אדם שָׁפַל וְשַׁח רֹם אֲנָשִׁים" (ישעיה ב, יא). לעומתם מרומם הקב"ה את הענווים: "לָשׁוּם שְׁפָלִים לַמְרוֹם" (איוב ה, יא). על פי זה דרשו חז"ל "כל המשפיל עצמו הקב"ה מגביהו. וכל המגביה עצמו הקב"ה משפילו" (עירובין יג ע"ב). וכן הוא בתארים ובשמות: שפל רוח (ישעיה נז, טו); נפש שפלה (אבות ה, יט);

תכלאל עץ החיים, ירושלים תרנ"ד, חלק ב, קסו ע"ב).

כתוב אחד במקרא כורך את הגאווה באף. "רשע פְּגָה אֶפּוֹ בל ידרוש' (תהלים י, ד). "אפו" אפשר לפרשו החוטם ואפשר לפרשו הפנים. אבן עזרא הסב אותו על החוטם, לפי שאין גבוה ובולט ממנו בפנים. ואגב הוא מעיר: "ואין ספק כי הגבהות בלב היא, רק דיבר על הגלוי", וכוונתו למראה העין. כנגדו רש"י כורך את שניהם: "שהוא גבה רוח ומגביה וזוקף פניו ואפו בגבהותו". התרגום הארמי תרגמו "בגסות רוחיה", וממנו "גסות רוח" בלשון חכמים (שבת לג ע"א; סוטה ד ע"ב).

בפי ההמון שגור הלשון "אף למעלה" לאדם גאה, ומורגל בפיהם לומר "הוא הולך עם האף למעלה". ברי שאין זה אלא לשון הדיוט למטבע המקראי "גבה אפים". מעניין, שאותו לשון שגור גם בלשון הערבית "שאמך אלאנף".

במילון בן-אמוץ ובן-יהודה מובאות שלוש וריאציות אחרות: תָּרַשׁ עם האף בעננים; עם האף בשמים; הרים את האף.

ב. יבוא זמנו = תבוא שעתו (לפורענות)

שגור בפיו לומר על אדם, שאין הנסיבות מאפשרות להיפרע ממנו מייד, על חטא שחטא, "יבוא זמנו". כלומר, יש להמתין לשעה כשרה בעתיד, ואז לשלם לו כגמולו. במקרא הוא מקובל במטבע "בא יומו": "כי בא יומם עת פקדתם" (ירמיה נ, כז); "אשר בא יומו בָּעֵת עֹן קָץ" (יחזקאל כא, ל); "כי ראה כי יבא יומו" (תהלים לז, יג). התרגום הארמי מפרש בכולם "יומא דתביריה" [= יום שְׁבִירָה], ללמדך שהכוונה היא ליום רָצָה. וכן הוא בפי בני ערב 'ביגי יומה' [= יבוא יומו], והכוונה לנקם ופורענות. גם המטבע "יבוא זמנו" מצאנו לו יסוד בספרותנו. הכתוב "לכל זמן" (קהלת ג, א) ניתרגם בארמית: "לכל גבר ייתי זמנא" [= לכל איש יבוא זמן].

על פי זה אפשר לומר היום: "באה לו זכייה בפֶּיֶס" (ניקוד פֶּיֶס - לפי מסורת תימן).

ואסמוך מעשה להלכה. בילדותי נתחלקו ילדי תלמוד-תורה לשני מעמדות: מבוססים ודלים. הראשונים דאגו הוריהם לציידם בפת לסעודה קלה בשעה ההפסקה, ואילו בני עניים שולחו ריקם, אם בגלל עניות וקוצר יד, אם בשל דוחק השעה, שהרי האב והאם גם יחד השכימו למלאכתם לשחר טרף לביתם. וכשהגיעה שעת ההפסקה לאכילה נחלקו הילדים לשתי כיתות: לאוכלים ולמחזרים. הראשונים, שצידתם עמם, ישבו ואכלו. האחרים, שידם ובטנם ריקות, סובבו על שולחנות האוכלים בקריאה "בָּא לִי". לשמע הקריאה היה האוכל פורס לחברו מפתו כדי לגימה ומקיים בו "הלוא פרוס לרעב לחמך". ויפה אמרו המבקשים. שכן "בא לי" הוא לטובה ולזכות, ואילו "בא עלי" הוא לרעה ולפורענות.

ד. שֵׁב יָפֶה!

תינוק שאינו יושב בנחת על כיסאו ומתנוודד אילך ואילך, אומרים לו: "שֵׁב יָפֶה!" שומע אסטניס יעקם חוטמו, לפי שראוי יותר לומר: "שב כיאות, שב כראוי". אולם, למרבה הפליאה, מצינו לשון זה כצורתו בתלמוד (קידושין פא ע"ב) באותו מעשה של פלימו והשטן. השטן נדמה לפלימו כעני והושיבו פלימו אצל השולחן. כשעשה דברים מאוסים העירו לו: "תֵּיב שְׁפִיר" [= שב יפה]. ביאליק ורבניצקי בספר האגדה (חלק ג, עמ' תכד, סי' מו) תירגמוהו כלשונו.

ה. כלי = אקדח

המלה כלי עשירה במשמעויותיה, והיא מקיפה כלי תשמיש רבים של אדם: בלבוש, במאכל ובמלחמה. בתקופת המנדט, כשנשיאת נשק אסורה הייתה על אזרחי המדינה, כינו הדוברים את האקדח "כלי" סתם, לשם העלמה והסתרה.

(יִרְמְיָה נָא, כו): "טובה חכמה מִכֵּלִי קָדֵב" (קְוֹזֶהוּט, יוֹז); יִזְרוּ הַכִּין כֵּלִי מְנוּת" (תהלים ז, יד). אולם כאשר הכוונה מפורשת בהמשך הכתוב או שהיא מתפרשת מן העניין, אמורה "כלי" בסתם. יצחק מִצְווֹה לעשו: "ועתה שא נא כֵּלִיךָ תֵּלִיךְ וקשתך" (בראשית כז, ג). על הריגת אבשלום מסופר: "וַיִּסְכְּבוּ עֶשְׂרֵה נְעָרִים נֶשְׂאֵי כֵלִי יוֹאָב ויכו את אבשלום וימתהו" (ש"מ"ב יח, טו). בשני הכתובים האחרונים ניתרגם כלי "זִינָא". לפיהם ניתרגם ונתפרש הכתוב "לא יהיה כלי גבר על אשה" (דברים כב, ה). על פי התרגום נקבע בלשון חכמים "כלי זין", ודומה שאין כאן אלא לשון ותרגומו. מי שקבע כלי לאקדח לא סמך יתדותיו על שימושי הלשון במקרא, אלא קיצץ במטבע "כלי זין" ובדרך זו סתם ולא פירש.

ו. לבש (נָעַל, סַנְדַּל)

בלבוש מבדילים הדוברים בין בגד לנעל, שעל הבגד הם אומרים "לְבָשׁ" ועל הנעל והסנדל "נָעַל". ומי שמפליט מפיו "לובש נעליים" מיד מעמידים אותו על טעותו. והנה מצינו בירושלמי "אין לובשין מנעלין וסנדלין חדשים [בשבת]" (שבת פ"ו ה"ח) ובמדרש רבה "שישראל היו מהלכין לבושים סנדלים" (במדבר רבה ה, ח).

האגדה מספרת, שבחורבן בית שני צר אספסינוס על ירושלים. כשבאה לו הבשורה, שמת נירון קיסר והמליכוהו בני רומי, היה לאחר רחצה והספיק לנעול נעלו האחת. ביקש לנעול את האחרת ולא נכנסה. בלשון המדרש: "מן דסחא ולבש חד מסן דידיה אתת בשורה... בעי למלבש חד מסן חורן ולא עליל" (איכה רבתי א, לב). תרגום הדברים: "משרחץ ולבש נעל אחת שלו באה בשורה... ביקש ללבוש הנעל האחרת ולא נכנסה". ביאליק ורבניצקי (ספר האגדה, חלק א, עמ' קמד) תרגמו "נָעַל" ולא "לְבָשׁ". וכמו במדרש כך הוא הלשון בהרמב"ם: "מנעל שעל האמום אף על פי שעדיין לא לבשו אדם הרי זה מתטמא במדרס" (כלים כד, ה); "או שהיה לבוש שתי מנעלין" (ייבום וחליצה ד, כא).

כיוון שהירושלמי והמדרש נתחברו בארץ ישראל, שמא מותר להניח שהלשון הוא לשונם של בני ארץ ישראל.

בוידיו "כי עונותי עברו ראשי" (תהלים לח, ה). הפייטן שמריה קובל בסליחתו לפני המקום על אומות העולם המשעבדים את ישראל "גברו ועלו על ראשי / שובה ה' חלצה נפשי" (אליך ה' אקרא, תכלאל עץ החיים, חלק ב, לו ע"ב).

אמירה זו מקובלת היום בפי ההמון, כהזהרה לאדם מפני אפשרות שאחרים יתגברו וישתלטו עליו: "היזהר שלא יעלו לך על הראש". במשמעות אחרת הוא מצוי במקרא על סכין המגלחת שער הראש. על נזירתו של שמשון נאמר: "ומוך לא יעלה על ראשו" (שופטים טז, יז).

ח. קיבל עונש = נענש

מורגל בפי ילדים לומר על תלמיד שנענש: "קיבל עונש". "קיבל" סתם אמור במשנה על עונש של מלקות: "אמדוהו לקבל ארבעים" (מכות ג, יא). "קיבל פורענות" כנגד "קיבל שכר" מצוי במדרש. משה אומר לישראל: "אם אתם מקבלים עונשין בשמחה, הרי אתם מקבלים שכר, ואם לאו הרי אתם מקבלים עונשין" (ילקוט שמעוני יתרו, רמז רעו; ודוק: "מקבלים עונשין" הראשון במאמר זה אין הוראתו ספיגת עונש בפועל כמו בהופעתו השנייה, אלא נכונות והסכמה לקבל את העונש). "קיבלו עונש" במשמעות 'נענשו' מצאנו בפירוש המיוחס לאברהם בן עזרא. הכתוב "ופתיים עברו ונענשו" (משלי כב, ג) מפורש שם: "ורשעים עברו ברעה ונענשו. קיבלו עונש". הרי ש"קיבל עונש" כשר לכתחילה ואין להטיל בו דופי.